

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická

Teorie poznání v Komenského Obecné poradě o nápravě věcí lidských

Markéta Vanžurová

Bakalářská práce
Pardubice 2010

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2009/2010

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE
(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Markéta VANŽUROVÁ**
Studijní program: **B6101 Filozofie**
Studijní obor: **Filozofie**
Název tématu: **Teorie poznání v Komenského Obecné poradě**
Zadávací katedra: **Katedra religionistiky a filosofie**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Bakalářská práce se bude zabývat teorií poznání v Komenského Obecné poradě o nápravě věcí lidských se zaměřením na roli rozumu, smyslů a víry v procesu poznávání a na nejdůležitější pojmy, které s poznáváním souvisí, pravdu a světlo. Jedna z kapitol se také bude věnovat gnoseologickému optimismu, který se prolíná i do snah pedagogických. Vycházet budu především ze spisů Komenského v českých překladech. Jako literaturu sekundární využiji hlavně Komeniologické studie od Jana Patočky.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

Komenský, Jan Amos. Obecná porada o nápravě věcí lidských. Patočka, Jan. Komeniologické studie I-III. Praha: OIKOYMENH. Schifferová, Věra. Ke vztahu filosofie a theologie u Jana Amose Komenského. in: Náboženství a věda, in: Pantheon. Pardubice, 2006. Komenský, Jan Amos. Velká didaktika. in: Vybrané spisy I. Praha, 1958. Komenský, Jan Amos. Cesta světla. Soudilová, Věra. Filozofické základy Komenského pedagogiky. in: Comenius redivivus. Příspěvky k filozofii výchovy. in: Studia pedagogica 6. Praha, 1991. Comenius, J. A. Lexicon reale pansophicum. in: De rerum humanarum emendatione catholica, tomus I. Komenský, Jan Amos. Předchůdce vševědy. in: Vybrané spisy V. Klosová, Markéta. Objasnění pansofických pokusů. in: Studia Comeniana et Historica. Časopis Muzea J.A. Komenského pro komeniologii, historii 16., 17. a 18. století a regionální dějepis moravsko slovenského pomezí. Uherský Brod : Muzeum J.A.Komenského, 1997.

Vedoucí bakalářské práce:

PhDr. Věra Schifferová, CSc.
Katedra religionistiky a filosofie

Datum zadání bakalářské práce: **30. dubna 2009**

Termín odevzdání bakalářské práce: **31. března 2010**

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.
děkan

L.S.

doc. ThDr. Ivan Štampach
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2009

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vyložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne

Podpis

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala především vedoucí práce PhDr. Věře Schifferové, CSc. za užitečné rady a odborné konzultace, které mi poskytovala během vzniku této práce. Také děkuji za ochotu, trpělivost a čas, který strávila nad opravami vznikajícího textu.

Poděkování náleží rovněž celé mé rodině a blízkým za soustavnou finanční i morální podporu během mého studia.

ABSTRAKT

Práce je zaměřena k problému teorie poznání v Komenského Obecné poradě o nápravě věcí lidských, kde Komenský rozvíjí svůj všenápravný program. Teorie poznání není u Komenského disciplínou samostatnou, nýbrž je založena na jeho metafyzice a je součástí jeho pansofických a všenápravných snah.

Podle Komenského jsou „lidské věci“ – tj. politika, náboženství a filosofie pokaženy. V důsledku toho se i lidské poznání dostalo do bludných kruhů domněnek a povrchností. Komenský však věří ve schopnosti člověka, jakožto obrazu božího, dosáhnout takové moudrosti a poznání, že dojde k nápravě věcí lidských a přiblížení k Bohu. Tento gnoseologický optimismus se výrazně projevuje i v oblasti pedagogiky a výchovy.

Pro Komenského gnoseologii je příznačné sjednocování filosofie a teologie. Podle Komenského se poznání musí opírat jak o smysly a rozum, tak i o víru. Komenský si přeje, aby se dosahovalo univerzálního a úplného poznání věcí, které z nás učiní opravdový obraz boží. Sjednocením víry a vědění se Komenský ostře odlišuje od soudobé gnoseologie vycházející ze subjektivity subjektu.

Klíčová slova:

Poznání, smysly, rozum, víra, pravda, omyl, světlo, gnoseologický optimismus

ABSTRACT

Title: Gnoseology in Comenius's work *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*

This thesis is focused on the problem of gnoseology in *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* by Comenius, where he unfolds his concept of the general reformation. The gnoseology is not a separate discipline for Comenius, but it is based on his metaphysics and it is a component of his reformatory (pansophics) endeavours.

According to Comenius the humanity, which includes politics, religion and philosophy has been corrupted. Because of that, human knowledge has got itself to vicious circles of assumptions and frivolousnesses. However Comenius believes in potentials of the human, as *imago Dei*, to reach the level of wisdom and knowledge, which is necessary for the reformation of humanity. This gnoseological optimism also shows Comenius's pedagogy.

The unification of philosophy and theology is characteristic for Comenius's gnoseology. According to him knowledge should be based on senses, intellect and faith as well. Comenius wants people to achieve the universal and complete knowledge of things which would reflect a real image (picture) of god. Comenius is distinct from contemporary gnoseological concepts, based on the subjectivity of subject, because of the unification of knowledge and faith.

Key words:

Knowledge, senses, intellect, faith, truth, blunder, light, gnoseological optimism

Obsah

Obsah	8
Úvod	9
1. Smysly, rozum a víra	11
I. Smysly	14
II. Rozum	17
III. Víra	23
2. Další důležité pojmy v Komenského gnoseologii	24
I. Pravda	24
II. Světlo	30
3. Gnoseologický optimismus	33
Závěr	36
Použitá literatura	37

Úvod

V 17. století je otázkám poznání věnována mimořádná pozornost. Vznikají velké noetické systémy. Teorii poznání věnoval svou pozornost i Jan Amos Komenský. Je to dáno jeho zájmem o otázky výchovy a vzdělání. Od tvůrců novodobých gnoseologických systémů se Komenský lišil především tím, že jeho teorie poznání není samostatnou disciplínou, ale je založena na jeho metafyzice a teologii. Ve své gnoseologii Komenský reagoval na „*dobové pokusy určit původ, povahu, platnost a hodnověrnost lidského poznání, které později vyústily v letitý a spleťtý spor mezi empirismem a racionalismem.*“¹ Zásadními noetickými kategoriemi, které se objevují především v souvislosti s Komenského didaktikou, jsou pravda a omyl, smysly a rozum či problém poznatelnosti a hranic poznání.

Comenius rozlišuje tři prameny poznání. Je to viditelný svět, lidská mysl a Písmo. Tyto tři zdroje poznání uvádí poprvé ve svém spise *Conatuum pansophicorum dilucidatio*², který napsal jako obhajobu vůči kritickým ohlasům díla *Prodromus Pansophiae*³. V dílech předchozích popisuje pouze dva zdroje poznání, a to viditelný svět a Písmo. V *Conatuum pansophicorum dilucidatio* Comenius přidává jako zdroj poznání i lidskou mysl a obhajuje myšlenku pansofie. *Prodromus Pansophiae* byl vydán podle něj předčasně, a proto se rozhodl odpovědět na kritické ohlasy. Kritické poznámky se týkaly především slučování teologie a filosofie. Komenský čelil kritice rovněž ze strany jednoty bratrské, které se zdálo, že teologie zahrnutá do vševědného programu ztrácí své privilegované postavení mezi ostatními vědami. Ve své obhajobě poté Comenius píše, že o sloučení filosofie a teologie se pokusí, protože Boha lze poznat pomocí obou a požaduje, aby se vyučovaly společně.

¹ Soudilová, Věra. *Filozofické základy Komenského pedagogiky*. In: Palouš, R., Soudilová, V. *Comenius redivivus. Příspěvky k filosofii výchovy. Studia pedagogica* 6. Praha 1991, s. 66.

² Srov. Komenský, Jan Amos. *Objasnění pansofických pokusů*. Přel. M. Klosová. In: *Studia Comeniana et Historica*, roč. 27 (1997). ISBN 0323-2220.

³ Tento spis vydal Samuel Hartlib v Anglii roku 1638, když mu ho Komenský poslal k soukromému posouzení.

„*To totiž bude ve vlastním smyslu naše Všemoudrost, být moudrý pro budoucí život, a v tomto životě nebýt nemoudrý; mít před očima Boha i příští život, a přesto vnímat, jak nás již nyní ze všech stran obklopuje jeho vznešenost, jež je ve všem rozptýlena.*“⁴

V *Prodromu pansophiae* Komenský tvrdí, že naše vědění dovršuje poznání Boha, přírody a umění. Uměním rozumí to, co je výsledkem naší činnosti a přírodou to, co vzniká samovolně.⁵ V *Conatuum pansophicorum dilucidatio* však píše, že cílem pansofických snah je vytvořit stručný výtah „*božích knih*“⁶, přírody, Písma a pojmů, které jsou lidem vrozené.

V díle *Lexicon reale pansophicum* Komenský o poznání říká: „*Cognitio est rei prius ignotae mente comprehensio.*“⁷ Komenského gnoseologie se zásadně liší od Descartovy. Komenský neklade césuru mezi subjekt a objekt, která je pro novověkou karteziánskou filosofii charakteristická.

V otázce vztahu filosofie a teologie je u Komenského důležitá myšlenka celkovosti, důraz na celek. „*Harmonie smyslů, rozumu a víry byla pro Komenského kritériem pravdivosti poznání.*“⁸ Pokud by se někdo řídil pouze jedním z pramenů poznání, uvedl by své myšlení k omylu a nedospěl by k pravdivému poznání. Rozdělování filosofie a teologie je pro Komenského příznakem částečnosti, partikularismu. Harmonie smyslů, rozumu a víry zakládá nejen pravdivé poznání, ale i správné porozumění Písmu. Komenský v *Cestě světla* říká, že pro studium teologie je filosofie nezbytná.⁹ Lidská duše se totiž nejprve musí pomocí filosofie dostatečně připravit na to, aby pochopila duchovní tajemství. V *Pansofii* tvrdí, že teologie a filosofie jsou jako dvě sestry. Svou činností si mají navzájem pomáhat, aby se dospělo ke správnému, ucelenému poznání.

⁴ Komenský, Jan Amos. *Objasnění pansofických pokusů*, cit. d., s. 150.

⁵ Srov. Komenský, Jan Amos. *Předchůdce vševědy*. In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského V*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1968. s. 278.

⁶ Komenský, Jan Amos. *Objasnění pansofických pokusů*, cit. d., s. 140.

⁷ „Poznání je pochopení myslí věci dříve neznámé.“ Comenius, J. A. *Lexicon reale pansophicum*. In: *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, tomus II. Pragae, 1966.

⁸ Schifferová, Věra. *Ke vztahu filosofie a teologie u Jana Amose Komenského*. In: *Pantheon*. Univerzita Pardubice, 2006.

⁹ Srov. Komenský, Jan Amos. *Cesta světla*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961.

1. Smysly, rozum a víra

Smysly, rozum a víra nám byly dány od Boha už při našem narození a slouží jako prostředky a nástroje ke čtení tzv. božích knih, což jsou hlavní prameny lidského poznání. Představuje je svět (mundus), kniha největší, kterou poznáváme pomocí smyslů a Komenský ji také nazývá školou boží moudrosti. Druhou boží knihou je člověk sám, naše vlastní mysl (animus), kterou chápeme prostřednictvím rozumu. Knihou třetí je Písmo (Scriptura), k jehož pochopení nám má sloužit víra v Boha. Všechny věci do těchto knih vkládá Bůh a tak je v nich zahrnuto vše, co můžeme a měli bychom poznat. Patočka o těchto třech pramenech poznání píše, že bývají pokládány za „výpůjčku z *Campanelly*“¹⁰. „*Ve skutečnosti šlo o bonum commune té doby; pramen tohoto bonum commune je však, hlavně pro Komenského, posléze Cusanus.*“¹¹ Zdroje poznání u Kusánského jsou sensus, ratio a intellectus, které uvádí v *De docta ignorantia* (kn. III, kap. 2).¹² Jan Patočka píše: „*Jedním z nejvýznačnějších rysů, v nichž se myšlení Komenského shoduje s Cusanovým, je triadismus. [...] Cusanus je jedním z nejdůležitějších a nejpracovitějších zástupců augustinské myšlenky o vestigia trinitatis.*“¹³ Intellectus je podle Kusánského rozvinutím víry. Na druhé straně fides u Komenského směřuje ke své dokonalé formě, kterou představuje intellectus.

Z hlediska ontologického nazývá Komenský tři knihy boží také třemi školami.¹⁴ Viditelný svět je pro nás školou přirozenou, tzv. fysikou. Vchází do ní každý ihned po narození a uplatňují se v ní především naše smysly. Učíme se v ní pomocí věcí a tvorů. Na vrcholu této školy se stáváme *όντοδίδακτοι*, tzn. jsme vyučeni věcmi. Fysiku překračuje škola vyšší, tzv. metafysika. Učitelkou v této škole nám je sama naše mysl a jí vštípený obraz boží. Na rozdíl od fysiky

¹⁰ Patočka, Jan. *Sensus, ratio, fides a synkritická metoda*. In: Týž, *Komeniologické studie III*. Praha: OIKOYMENH, 2003. s. 301.

¹¹ Tamtéž.

¹² Srov. tamtéž, s. 302.

¹³ Patočka, Jan. *Triády Cusanovy a triády Komenského*. In: Týž, *Komeniologické studie III*, cit. d., s. 280.

¹⁴ Srov. Komenský, Jan Amos. *Cesta světa*, cit. d., s. 14-16.

zde nepoznáváme pomocí smyslů, ale pomocí rozumu. V této škole se pak stáváme αὐτοδίδακτοι, tzn. jsme vyučeni sami sebou. Třetí a nejvyšší školou je tzv. hyperfysika. Učitelem je nám zde sám náš stvořitel, Bůh. Učí nás pomocí věcí, které člověk nemůže vnímat ani myslet, ale zjevuje nám je skrze svého ducha. Abychom pochopili tato boží zjevení, musíme zapojit do poznávání svou víru. V této nejvyšší podnebeské škole se stáváme ἰσοδίδακτοι, tzn. jsme vyučeni Bohem.

Komenský tvrdí, že pomocí tří metod můžeme proniknout k věcem, které by jinak unikaly – z různých důvodů – našim smyslům, rozumu a víře. První z nich je metoda srovnávací, synkritická, pomocí které pozorujeme něco, co je vidět na něčem jiném, podobném. Například Boha samotného nevidíme, ale pozorujeme jeho činy a především ho pozorujeme v nás samotných, božím obraze. Metoda rozkladu, analytická, je založena na rozkládání celku na části a jejich vyvádění na světlo. Používáme ji především při zkoumání světa a věcí, které se ukazují našim smyslům. Třetí je metoda skládání, syntetická. S její pomocí jsme schopni pochopit celek podle jeho částí, které jsme předtím poznali a to na základě jejich polohy, vlastnosti a role v rámci celku. Zakládá se na tom, že jaké jsou části, takový je i celek. Slouží hlavně k poznání naší mysli, pojmů, puzení a schopností, jež jsou v ní uloženy. Komenský říká, že filosofové používají jen dvojí metody: analytické a syntetické. Metoda synkritická má však také svůj význam. Poslouží nám tam, kde předchází dvě selžou. Například při poznávání božích zjevení.¹⁵ Komenský tedy navrhuje využívat všech tří metod, nejprve analýzy, poté syntézy a jako poslední musí přijít na řadu synkrize. Tu můžeme využívat teprve tehdy, jestliže známe věci, které porovnáváme.

Komenský v této oblasti nenavazuje na Francise Bacona, který mu byl, podle Patočky, „*filosofickým vůdcem, i když za ním nešel přímočaře a slepě*“¹⁶. Komenský si z Baconových myšlenek vybíral jen to, co bylo potřeba do jeho

¹⁵ Srov. Komenský, Jan Amos. *Panaugia*, kap. IX, §12. In: Týž, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. I, Praha: Svoboda, 1992, s. 171.

¹⁶ Patočka, Jan. *Komenský a hlavní filosofické myšlenky 17. století*. In: *Komeniologické studie I*. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 143.

vševýchovné koncepce. Přebírá od něj například myšlenku, že „*veškeré lidské vědění musí být metodicky reformováno*“¹⁷. Baconovu metodu indukce však nepřevzal, ale na druhou stranu ji ani neodmítl, a nejvíce si cení metody synkritické. Komenský také oceňoval Baconova praktického ducha. Jeho cílem není vědění pro vědění, ale je zaměřen na praxi, vynalézání a život.¹⁸

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ Srov. tamtéž.

I. Smysly

Jak na to upozorňují někteří komeniologové, Komenský bývá chybně řazen mezi sensualisty kvůli tomu, že smyslům v oblasti poznání přisuzuje velmi významnou roli. Toto zařazení ale není zcela správné. Myšlenka je to velice rozšířená, zvláště v pedagogických kruzích, ale filosoficky je nesprávná. Mezi komeniology, kteří toto stanovisko nezastávali byli především Dietrich Mahnke a Jan Patočka, jenž na Mahnkeho, nejen v tomto ohledu, navázal.

Komenský tvrdil, že veškeré poznání vychází právě ze smyslů a na smyslové poznání kladl velký důraz. Hlásil se k tezi známé od Johna Locka: „*Nihil est in intellectu, quod non ante fuerit in sensu.*“¹⁹. Nicméně u Komenského najdeme rovněž zmínky o nespolehlivosti našich smyslů. Říká, že smysly je třeba cvičit a pečovat o ně. Toto téma rozvádí v *Pampaedii*. Smysly se mají nejvíce cvičit v tzv. škole útlého dětství, což znamená asi v prvních šesti letech života. Smysly se mají zdokonalovat již tehdy, poněvadž jejich prostřednictvím poznáváme nejdříve. Teprve poté na ně navazuje rozum a víra. U dětí se musí dávat pozor, aby skrze smysly nenačerpaly do mysli něco falešného či bezbožného, protože by to mohlo přetrvat i po celý jejich život. „*První dojmy utkví velmi pevně a nedají se vytlačit dojmy pozdějšími.*“²⁰ Vysvětluje to i vznik a přetrvávání předsudků, které bychom při našem poznávání měli odložit. Komenský považuje za stálé cvičiště našich smyslů divadlo tohoto světa. Když pozorujeme věc smysly, musíme rovněž dávat pozor, protože do mysli nevstupují věci samotné, ale jejich obrazy (jevy) a to může naše smysly klamat. Smysly také nemusí být náležitě zaměřeny a soustředěny na věc, která se jim předkládá. „*Správné zaměření smyslů spočívá v tom, 1. aby se probouzely k utváření bystrých hlav; 2. aby se utvářely k správnému chápání věcí myslí; 3. aby se odvracely od věcí škodlivých.*“²¹ Musíme také brát ohled na to, že pokud jeden náš smysl soustředíme na nějakou věc, ostatní nejsou plně

¹⁹ „Nic není v rozumu, co dříve nebylo ve smyslech.“ Locke, John. *Esej o lidském rozumu*. Praha: Svoboda, 1984. Komenský tuto tezi uvádí v *Panaugii a Pansofii*.

²⁰ Komenský, Jan Amos. *Pampaedia*, kap. IX. In: Týž, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. III. Praha: Svoboda, 1992, s. 83.

²¹ Tamtéž, s. 88.

v pohotovosti a je nemožné mít všechny smysly neustále připravené. A nesmíme se nutit vnímat velké množství věcí více smysly naráz, protože pak bychom se nesoustředili správně a unikaly by nám drobnosti.²²

Smysly jsou pro Komenského „*poslové a zvědové rozumné duše, jež v nás bydlí*“²³. Ve světě není nic, co by člověk obdařený smysly, a také rozumem, nemohl vnímat. Právě pomocí smyslů člověk zachycuje věci bezprostředně. Věci ve světě na nás vysílají paprsky své bytnosti, kvalit a činností a tak je lze vnímat bezprostředně.²⁴ Vnímáme však pouze to, jak se věci jeví navenek. To, jak věci jsou doopravdy a jejich podstatu vnímat smysly nedokážeme. Věc můžeme vnímat prostřednictvím toho, že má určité případkové vlastnosti. Nikdy nemůžeme vnímat věc samu o sobě.²⁵

Chceme-li něco poznat, musíme tuto věc vystavit nejprve smyslům. „*Jsou pevnými základnami znalostí.*“²⁶ Mnoho zná ten, co ukazuje smyslům dostatek věcí. „*Lidské smysly rády přijímají všechno, co je zřetelné, co je zmatené, snášejí těžko.*“²⁷ Smyslům tedy máme předkládat předměty co nejzřetelnější, ve správné poloze, vzdálenosti, pořádku i světle. Očím to, co se má vidět, uším to, co má být slyšeno atd. Věc má být také ve správné vzdálenosti, neboť to, co je příliš daleko naše smysly nezachytí a naopak to, co je příliš blízko naše smysly zahlcuje a mate. Je-li vnímatelná věc postavena mimo dosah našich smyslů, tak ji nejsme schopni vnímat, protože ji můžeme vnímat pouze skrze vyslanou podobu a ne samu o sobě.²⁸ Vše, na co chceme naše smysly zaměřit, musí být také ve správném světle, protože to, co je zahalenou tmou nevidíme. Výsledkem našeho smyslového vnímání je buď libost, nebo bolest. Libost vzniká, pokud na naše smysly působí věc jim příjemná. Bolest naopak vyvolává věc, která je nám

²² Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VI. In: Týž, *Obecná porada*, sv. I, cit. d., s. 457.

²³ Komenský, Jan Amos. *Velká didaktika*. in: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*, sv. I. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1958. s. 74.

²⁴ Srov. Komenský, Jan Amos. *Panaugia*, kap. VIII, §4, cit. d., s. 167.

²⁵ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VI, cit. d., s. 454.

²⁶ Soudilová, Věra. *Filozofické základy Komenského pedagogiky*, cit. d., s. 78.

²⁷ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, §10. In: Týž, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. II, Praha: Svoboda, 1992, s. 67.

²⁸ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VI, cit. d. s. 455.

protivná nebo na nás působí prudce a neumírněně smyslovému orgánu.²⁹ Pokud někdo rád vnímá správným způsobem, vzniká z toho bystrost smyslů. Jestliže je tomu ale naopak, má to za následek otupělost a lenost.³⁰

Znalost věcí se zakládá na převedení věcí do smyslů.³¹ Komenský dělí smysly na vnější, vnitřní a nejvnitřnější³². Vnějšími smysly jsou hmat, sluch, atd. Jejich cílem je vnímání věcí, které jsou mimo nás. Komenský je dělí na přibližné a vzdálené. Mezi smysly vnitřní řadil pozornost, fantazii a paměť. Vnímají to, co do nás vstupuje odjinud. Mezi nejvnitřnější patří např. vrozená náchylnost k něčemu nebo vrozené schopnosti k něčemu. Zkoumají to, co má kořeny v nás samých a čím nás obdařil Bůh. Tyto nejvnitřnější „smysly“ nelze chápat jinak než jako apriorní principy.³³ Je tedy zřejmé, že Komenského nemůžeme považovat za striktního sensualistu.

²⁹ Srov. tamtéž, s. 457.

³⁰ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět mravní*, kap. III, §9. In: Týž, *Obecná porada*, sv. II, cit. d., s. 200.

³¹ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, cit. d., s. 70.

³² Z přednášek o filosofickém výkladu Komenského V. Schifferové.

³³ Z přednášek o filosofickém výkladu Komenského V. Schifferové.

II. Rozum

Komenský přikládá velký význam rovněž rozumu. Rozum je jednou ze schopností naší mysli, kterou nás obdařil Bůh, společně s vůlí a schopností konat vše, co dvěma předešlým slouží. „*Dílně lidské vševědoucnosti se říká mysl (rozum), a je to Bohem věnovaný nástroj pro vyzvědění všeho.*“³⁴ Komenský tvrdí, že člověk se má snažit proniknout až k příčinám věcí. „*Bez poznání příčin nemůže totiž nic jasně zazářit v rozumu, nic pevně utkvět v paměti a nic poskytnout pevné a důkladné vědění.*“³⁵

Člověk se od zvířat odlišuje svobodnou vůlí a rozumem, kterým ho obdařil Bůh když nás vytvořil podle svého vlastního obrazu. Poznání zvířat je smyslové, ale lidský rozum „*proniká za objekty, vyvozuje jedno z druhého, také z viditelného neviditelné, z přítomného nepřítomné, z minulého budoucí*“³⁶. V člověku a skrze člověka se rozlévá moudrost boží. „*Rozum je božské světlo v člověku, jehož pomocí člověk při vnímání vidí a při vidění posuzuje uvnitř sebe sama sebe a mimo sebe jiné věci*“³⁷. Rozum lidem pomáhá rozlišovat dobré a špatné. Poznání tak předchází možnosti volit mezi dobrem a zlem. V *Panaugii* Komenský říká: „*každý člověk je plný rozumu*“³⁸.

Bůh stvořil a postavil člověka mezi ostatní tvory proto, aby se stal tvorem rozumným, vládnoucím nad všemi stvořeními a tvorem, jenž by byl obrazem a rozkoší jeho samého.³⁹ Právě boží obraz v nás je základem rozumu, protože nám poskytuje skryté ideje, skrze které věci jsou. Lidský rozum je „*nejzřetelnějším obrazem Božího oka v nás a pohlíží odraženým viděním na věci ležící mimo mysl*“⁴⁰. Rozum však nenazírá věci bezprostředně, nýbrž zpracovává ideje věcí, které vznikly pomocí abstrakce v naší mysli.

Idea je jakási předem viděná forma věcí, jež bude teprve uskutečněna. Komenský říká, že Bůh tyto ideje nejprve pojal do své mysli, aby podle nich

³⁴ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VII, cit. d., s. 479.

³⁵ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, cit. d., s. 73.

³⁶ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VII, §7, cit. d., s. 467.

³⁷ Komenský, Jan Amos. *Pampaedia*, kap. III, §6, cit. d., s. 25.

³⁸ Komenský, Jan Amos. *Panaugia*, kap. VI, §15, cit. d., s. 156.

³⁹ Srov. Komenský, Jan Amos. *Velká didaktika*, cit. d., s. 69.

⁴⁰ Komenský, Jan Amos. *Panaugia*, kap. VIII, § 5, cit. d., s. 167.

poté mohl stvořit svět. Nemluví však o idejích v platónském smyslu, ale o božích idejích. „*Tyto, povznesou-li se náležitým způsobem nad obzor mysli, vlévají do něho nejjasnější světlo rozumu.*“⁴¹ Ideje pocházejí od Boha, který je jejich zdrojem. Skrze svou formu také Boha ukazují a lidé, kteří jsou ideami osvíceni, jsou k Bohu tímto způsobem přibližováni. „*Kdybychom se mohli povznést k poznání idejí všech věcí a sdělovat toto poznání jiným, zcela jistě by se nám tím otevřely zdroje veškeré moudrosti.*“⁴² Idea jako taková je neměnná. „*Ideje totiž jsou jakési koryto, v němž se nekonečno začíná stahovat do formy konečného, ale přitom se samo nemění, protože idea jaká je, takovou zůstává beze změny.*“⁴³

Idea podle Komenského existuje trojím způsobem. Prvním způsobem je existence ideje v sobě samé, tzn. ve své možnosti. Ideje existující v této podobě Comenius nazývá věčné. Za druhé se idea vyskytuje v mysli tvůrce, jenž její možnost chápe. Bůh nekoná nic proti těmto idejím, které sám stanovil. Idea rovněž existuje v modelu budoucího díla, jež tvůrce stvoří, aby ideu viděli i jiní.⁴⁴ Svět ideový je před naším, stvořeným světem. Kdyby totiž nebylo světa ideálního, nebyl by ani svět náš, reálný. Oblastí, která ideje zachycuje je naše mysl. „*Celá soustava idejí je obtisknuta v soustavě světa.*“⁴⁵

Být tvorem rozumným znamená pozorovat, pojmenovávat a poznávat vše kolem nás. K tomu má člověku dopomoci vzdělání. To je jedním ze tří přirozených požadavků na člověka společně s mravností, která souvisí s vládnutím nad stvořeními, ale i nad sebou samým, a zbožností. Jejím základem je, že člověk se má snažit být co nejvěrnějším obrazem Boha. Komenský říká, že rozum musí spolupracovat se smysly, abychom se dostali k pravému poznání věcí. „*Neboť poněvadž nic není v poznání, co nebylo dříve ve smyslu; duch bere všechnu látku myšlenkovou pouze od smyslů...*“⁴⁶ Právě rozum nám umožňuje

⁴¹ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět možný*, kap. I, § 9. In: *Obecná porada*, sv. I, cit. d., s. 272.

⁴² Tamtéž, §24, s. 275.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ Srov. tamtéž, §12, s. 272.

⁴⁵ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. I., §46, cit. d., s. 409.

⁴⁶ Komenský, Jan Amos. *Velká didaktika*, cit. d., s. 121.

chápat to, co se nám zjevuje skrze smysly. Poznání popisuje Komenský také jako „*cestování lidského rozumu po mnohosti a rozmanitosti věcí*“⁴⁷.

Rozum nám umožňuje poznat všechno, co existuje a vyvstává z pravdy. Ověřuje věci, které se nám naskytnou a naše smysly je nechají vstoupit do naší mysli. Rozum má tři základní schopnosti: 1) vnímání; 2) rozsuzování a 3) vštěpování (nebo také schopnost obraznosti či nadání, úsudek a paměť). Schopnost obraznosti přijímá věci od vnějších smyslů, hledá jednotu věcí a poskytuje nám myšlenky. Nadání Komenský definuje takto: „*Nadání je velmi pohotová připravenost mysli obracet se k věcem a všimati si rozdílů*“⁴⁸. Úsudek tyto přijaté věci prozkoumává a posuzuje, tj. počítá (odlišuje jednu věc od druhé), měří (uspořádává) a váží (uvažuje). Paměť slouží k vštípení věcí, které prošly obrazností a úsudkem. Dovednost paměti obsahuje její řízení, zvětšování a užívání.⁴⁹ Řídit paměť můžeme skrze věci (tzn. odpovídat na otázky: Co?, Prostřednictvím čeho? a Jakým způsobem?), uvažování (tj. pokládat si zjišťovací otázky, které budou tvořit „*schránky poznatků*“⁵⁰) a řeč (tj. prostřednictvím jmen, které se naučíme a jejich připomínáním). Paměť se zvětšuje pomocí tří prostředků: 1) lékařskou dovedností (životospráva); 2) naukou o všeobecných schématech a 3) pomocnými prostředky. Užívat paměť máme pouze v případech významných a základních.⁵¹ Komenský v *Pansofii* tvrdí, že obraznost, úsudek a paměť z nás dělají rozumného tvora, poněvadž nerozumná zvířata nepočítají, neměří a neváží.⁵² Lidský úsudek tak myšlenky rozvrhuje a hledá pravdu věcí. Paměť je nejobsažnější schopností naší mysli a má za úkol uchovávat poznané a vštěpuje do naší mysli ony myšlenky, které předtím přijala obraznost a uspořádal úsudek. Naše mysl (schopnost chápat) zkoumá to, co smysly propustily do představivosti, tam to prohlíží a činí o věci úsudek.⁵³

⁴⁷ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, cit. d., s. 60.

⁴⁸ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VII, cit. d., s. 479.

⁴⁹ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, cit. d., s. 107.

⁵⁰ Tamtéž, s. 108.

⁵¹ Srov. tamtéž, s. 109.

⁵² Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VII, cit. d., s. 483.

⁵³ Srov. tamtéž, s. 479.

„Chápání je jako planoucí lampa, které obraznost poskytuje látku pro světlo, jako olej. Úsudek pak tisíci způsoby převrací vybrané objekty a jakýmsi jemným narážením rozptyluje světelné paprsky, jako plamen. Paměť je jako kolem stojící objekty, jež přijímají světlo a odrazem osvětlují všechno v celém okolí.“⁵⁴

Naše chápání je zaujato pravdou věcí a prahne po tom, poznat vše tak, jak to doopravdy je. Je-li klamáno, nese to velmi těžce a s bolestí.⁵⁵ Mezi nedostatky chápání patří nevědomost, zmatenost a omyl. Nevědomost vzniká, když naši mysli nebyly předloženy věci, které by mohla uchopit. Zmatenost způsobuje, že mysli bylo předloženo něco neuspořádaného. Nakonec, když mysli je předkládáno něco pokrouceného a ve špatném světle, vzniká omyl.⁵⁶ Chápání samo o sobě však nechápe nic, musí se zaměřit na věci. Komenský přirovnává chápání k vnitřnímu zrcadlu věcí, které přijímá, uspořádává a množí obrazy věcí. Chápání tedy vyvíjí tři základní činnosti: upíná pozornost ke smyslům a přijímá od nich jevy věcí (tj. zobrazování), z těchto věcí abstrahuje obecné pojmy (tj. rozum) a z nich pak učiní závěr o věcech vzdálených smyslům (tj. uvažování).⁵⁷ Lidské chápání je podobné andělskému a samo o sobě chápe rozdílů vah, měr a počtů. To Komenský nazývá vrozeným poznáním, chápavostí či vrozenou znalostí.⁵⁸ Naše chápání je však uvězněno ve hmotném těle, a proto musí být vybaveno vnějšími smysly, aby mohlo poznávat věci kolem sebe.

Váhou našeho chápání je soud. Unáhlenost v souzení věcí vede k omylům a nejasnostem. *„Základem a prvním stupněm spolehlivého soudu o věcech je, že se nesmí nic lehkověrně tvrdit nebo popírat, ani schvalovat nebo odmítat.“⁵⁹* Podoby věcí totiž mohou naše smysly klamat. Nemáme tedy vynášet soudy o něčem, co nebylo dříve důkladně poznáno a ověřeno smysly, rozumem a vírou. Musíme poznat věc celou i s jejími protiklady a zjistit, co převažuje. Vynášet

⁵⁴ Tamtéž, s. 474.

⁵⁵ Srov. tamtéž, s. 477.

⁵⁶ Srov. tamtéž, s. 483.

⁵⁷ Srov. tamtéž, s. 482.

⁵⁸ Srov. tamtéž, s. 491.

⁵⁹ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII., cit. d., s. 101.

soudy o nesprávně poznaném je pošetilé. Pokud něco tvrdíme, musí to obsahovat jen pravdu a odmítat lze jen to nepravdivé.⁶⁰ „*Abys dosáhl jistoty o věcech, musíš tak dlouho podezřívát všechno, i to, co se všeobecně zcela bezvýhradně přijímá, dokud nic, co by bylo podezřelé, nezbyde.*“⁶¹ Základním kamenem vědění je tedy pochybování, povzbuzuje-li úsilí nalézat pravdu. Pochybováním se dokážeme vyvádět z omylu a neznalosti. Můžeme pochybovat i o věcech božích, dokud se nám nezjeví jistota jejich pravdivosti.⁶² Po pochybování by měl následovat kritický rozbor a hledání příčin věci. Abychom věc správně poznali musí splňovat tři požadavky: 1) musí existovat, protože to, co není nelze poznat; 2) musí mít správnou velikost, poněvadž ty nejmenší věci našim smyslům unikají; 3) měla by se lišit od věcí jiných, aby bylo možné ji rozpoznat.⁶³ K poznání věci potřebujeme i jí odpovídající způsob poznání a nástroj zachycování. K vnímání nám správně poslouží pouze neporušený a nezaujatý smysl zaměřený na věc, k jejímuž vnímání je určen. Dovídáme-li se něco z doslechu, musíme zvážit spolehlivost našeho zdroje. A je-li něco odůvodněno rozumově, měli bychom pátrat po prostředcích, kterými se k tomu došlo.⁶⁴ Rozum má za úkol vše zkoumat a navzájem porovnávat. Musíme mu tudíž dopřát dostatek času, aby dospěl k dokonalým výsledkům. Jinak by totiž mohlo dojít k unáhleným a nesprávným závěrům. Svědectví rozumu musíme přijímat ostražitě, poněvadž nás může klamat. Něco, co se věci netýká, se nesmí považovat za něco, co se jí týká. Věci, které spolu nesouvisí se nemají vydávat za to, co spolu souvisí. Rovněž se rozumový soud nemá zakládat na nepravdivém smyslovém vjemu. A nakonec to, co není bytnostné se nemá uvádět jako to, co bytnostné je.⁶⁵

Bůh poznamenal naši mysl trojím rysem – mocí všechno poznat (vědět), po všem toužit (chtít) a všechno činit (moci). Bůh nám do mysli vložil také

⁶⁰ Srov. tamtéž, s. 101.

⁶¹ Tamtéž, s. 102.

⁶² Srov. tamtéž, s. 102.

⁶³ Srov. tamtéž, s. 103.

⁶⁴ Srov. tamtéž, s. 103.

⁶⁵ Srov. tamtéž, s. 106.

schopnost počítat, měřit a vážit, na kterých se zakládají všechny části našeho poznání, vědy, umění, rozumnost i sama moudrost.⁶⁶ S tím souvisí tzv. obecné pojmy, puzení a schopnosti. Komenský je nazývá obecnými, protože jsou společné všem lidem bez rozdílu. Jsou také vrozené. Tyto vrozené pojmy a puzení vnímáme v naší mysli jakýmsi vnitřním okem, které je shrnuje v obecné formy, ideje. Toto vnitřní oko je náš rozum.⁶⁷ Obecné pojmy jsou spojeny s naší dispozicí vše poznat. Poznat věci, které jsou pro všechny stejné. Jako jeden a jeden jsou dva. To je stejné pro všechny bez rozdílu. Komenský o obecných pojmech říká: „*Co se projevuje týmiž znaky a co všichni vnímají stejným způsobem, musíme pokládat za obecné pojmy.*“⁶⁸ Obecná puzení jsou nám vrozené schopnosti, díky kterým rozlišujeme dobré a zlé, přikláníme se k dobrému a snažíme se ho dosáhnout. Pocházejí od dobra v duši, které nám bylo dáno Bohem při našem stvoření. „*Po veškerém dobru dychtíme všichni vždy, všude a bez konce. Všichni hledáme nejvyšší dobro, neboť si všichni přejeme, aby se nám žilo co nejlépe.*“⁶⁹ Obecné schopnosti souvisí s lidským rysem vše činit a moci to činit. Nemůžeme však konat vše, ale jen to, na co máme dost sil, příležitostí a orgánů.⁷⁰

⁶⁶ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VIII, cit. d., s. 138.

⁶⁷ Srov. Komenský, Jan Amos. *Panaugia*, kap. VIII, §5, cit. d., s. 167.

⁶⁸ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, cit. d., s. 106.

⁶⁹ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět možný*, kap. V. In: Týž, *Obecná porada*, sv. I, cit. d., s. 285.

⁷⁰ Tamtéž, kap. VI, s. 285.

III. Víra

Jelikož některé věci jsou lidským smyslům a rozumu špatně dostupné, obdařil Bůh člověka schopností „*připouštět s ochotou vše, o čem nás jiní zpravují (jen když je dostatečně zaručena spolehlivost informátora) nazýváme jej důvěřivostí čili vírou*“⁷¹. Tuto víru chápe Komenský jako věření. Slouží nám k uchopení věcí duchovních a zjevení, na které smysly a rozum nestačí. Jako je rozum pověřen kontrolou toho, co do mysli projde smysly, tak i víra a slovo boží jsou nám dány k řízení rozumu, aby nebloudil a netápal.⁷² Měla by nám také usnadňovat pochopení třetího pramene lidského poznání, Písma svatého, při jehož studiu máme dbát o dvojí: 1) abychom správně pochopili jeho smysl; 2) abychom pochopeného dobře užívali. K dokonalému porozumění Písma nám poslouží například znalost věcí a okolností týkající se daného místa (tj. poloha míst, soulad rozumu, smyslů a víry nebo analogie božích výroků v obou Zákonech), prostředky a způsob výkladu, pozorné čtení, modlitba a nábožné rozjímání.⁷³ Mezi prostředky výkladu Písma řadí Komenský paralelismus Písma samotného, použití rozumu v souladu s Písmem a smysly. Smysly i rozum se mohou mýlit, a proto nám bylo dáno Písmo, které, je-li správně pochopeno, se nemýlí.

Základem naší víry je podle něj správně a rozumně pochopené slovo boží. Víra chápe rozum jako svůj předpoklad. Je však zapotřebí rozum odmítnout ve chvíli, kdy promlouvá proti poznatkům pocházejícím z naší víry. „*Abys byl proto pln víry, odlož zatím příkazy rozumu (jako Mojžiš opánky). Avšak rozum, osvícený vírou, nemá být vylučován, neboť víru osvětluje a posiluje.*“⁷⁴ Rozum není víře nadřazen a ani není přednější, ale porozumění je „*odměnou víry*“⁷⁵. Tedy pokud věříme, tak současně rozumíme. Člověk přizpůsobuje svůj rozum rozumu božskému právě vírou.

⁷¹ Komenský, Jan Amos. *Panaugia*, kap. VIII, §6, cit. d., s. 167.

⁷² Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět mravní*, kap. III, cit. d., s. 202.

⁷³ Srov. tamtéž, kap. I, s. 273.

⁷⁴ Tamtéž, s. 274.

⁷⁵ Tamtéž.

2. Další důležité pojmy v Komenského gnoseologii – pravda a světlo

I. Pravda

Náš myslitel věnuje velkou pozornost také pojmu pravdy. Podle Komenského: „*Pravda je nejprve ve věcech, teprve na druhém místě v myslí, jež správně věc chápe.*“⁷⁶ Ve svém díle *Lexicon reale pansophicum* Comenius pravdu vykládá takto: „*Veritas est conformitas rerum cum origine sua.*“⁷⁷ Tímto počátkem, původem věcí jsou ideje, které jsou základem všech věcí a pochází od Boha, našeho stvořitele. Bůh podle těchto idejí stvořil svět, všechny tvory a také člověka. V poznávání jde právě o odhalení a pochopení těchto idejí.

Komenského výklad pojmu pravdy se velmi podobá Aristotelově tzv. adekvační teorii pravdy, jejíž definici podává v *Metafysice*: „*Pravdu mluví ten, kdo má rozdělené za rozdělené a spojené za spojené; nepravdu má ten, jehož mínění obsahuje opak toho, co jest. Nejsi proto bílý, že míníme, že jsi opravdu bílý, nýbrž protože jsi bílý, mluvíme pravdu, říkájce to.*“⁷⁸ Aristoteles pojímal pravdu jako adekvaci (shodu či souhlas) našeho myšlení a skutečnosti.

Do Komenského pojetí pravdy se promítá i jeho požadavek celkovosti. Nevidíme-li celek, vzniká možnost omylu.⁷⁹ „*Nepoznáváme-li něco v celku, nepoznáváme to bez omylů, protože pravda si přeje být uvedena do stejných souvislostí v pojmech naší myslí, v jakých se nachází ve věcech.*“⁸⁰ I neznalost sebemenšího detailu, který k věci náleží nás může uvést v omyl. Týká se to lidského poznání, ale i užívání věcí či mravní oblasti. Každá maličkost náležící k poznávané věci napomáhá k poznání dalšího detailu. „*Chtít raději část než celek (při získávání čehokoli dobrého do vlastnictví) svědčí zřejmě o nedostatku rozumné soudnosti nebo dobré vůle.*“⁸¹ Jelikož, podle Komenského, v oblasti poznání neexistuje prázdnota (vakuum), je místo, jež není zaplněno pravdou

⁷⁶ Komenský, Jan Amos. *Cesta světla*. kap. X, cit. d., s. 65.

⁷⁷ Comenius, J. A. *Lexicon reale pansophicum*, cit. d., col. 1264.

⁷⁸ Aristoteles. *Metafysika* IX. Praha 1946, s. 243. Srov. též Soudilová, Věra. *Filozofické základy Komenského pedagogiky*. In: cit. d.

⁷⁹ Tuto tezi uvádí Komenský v *Panaugii*, kap. 3, cit. d., s. 145.

⁸⁰ Tamtéž, §15, s. 145.

⁸¹ Komenský, Jan Amos. *Pampaedia*, kap. II, §10, cit. d., s. 19.

nutně obsazeno něčím nepravdivým. „*Je tudíž lépe nevědět nežli vědět špatně, neboť méně škodí nevědomost nežli omyl.*“⁸²

Rozlišením pravdy a omylu se zabývá diakritika.⁸³ Některé věci lidské se nám zdají být pravdivé, přestože jsou smíšené s věcmi nepravdivými. Musí se tedy správně a dostatečně prozkoumat, abychom odhalili, co je na nich pravdy. Potřebujeme „*jakési všeobecné pravidlo, které by zabránilo odbočit od cesty správné*“⁸⁴. Diakritika má tři části. Poněvadž všichni lidé bloudí a vědí o tom, je třeba umění, podle kterého bychom bloudit nemohli. Komenský toto umění charakterizuje jako diakritiku ve vlastním smyslu⁸⁵. Je to umění nedělat chyby, které učí, co dělat, aby „*blud přestal být bludem*“⁸⁶. Diakritika se zabývá tím, jak lze poznat omyl, jak jej obrátit v pravdu a jak ji můžeme upevnit i pomocí odstraněného omylu. Ty, kteří bloudí do určité, snesitelné míry je zapotřebí smířit. Je nutno odstraňovat jejich domněnky a proměňovat je v pravdu. Tato část diakritiky se nazývá diallaktika, tj. umění smiřovat. Komenský v *Pansofii* vysvětluje, na čem je třeba se dohodnout při smíření rozdílných mínění o věci. Pokud je něco podezřelého, máme to podrobit řádné zkoušce a ne to bez rozvahy odmítat. Nesmíme rovněž pokládat za pravdivé to, co neobstálo při všech zkouškách. Osvobodit se od omylu je podle Komenského štěstím každého člověka.⁸⁷ „*Tam, kde se více názorů (nebo i všechny názory na tutéž věc) může shrnout v názor jeden, vzejde pravda po všech stránkách plná a dokonalá.*“⁸⁸ Ty však, kteří bloudí nad míru je třeba usvědčit z omylu. A to pomocí umění zvaného apelenktika.⁸⁹

Mýlit se je lidské a člověk, jakožto bytost obdařená rozumem, se mýlí, je-li oklamán pravděpodobností. A jelikož nás Bůh obdařil schopností vše

⁸² Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Porada o sepsání knihy Pansofia*, §30. In: Týž, *Obecná porada*, sv. I, cit. d., s. 247.

⁸³ Diakritika je umění rozlišovat domněnky od pravdy. Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, cit. d., s. 82.

⁸⁴ Tamtéž, s. 82.

⁸⁵ Srov. tamtéž.

⁸⁶ Tamtéž, s. 83.

⁸⁷ Srov. tamtéž, s. 89.

⁸⁸ Tamtéž.

⁸⁹ Srov. tamtéž, s. 83.

neomezeně chápat, do nekonečného množství poznatků se může přimísit něco nepravdivého.⁹⁰ Našimi omyly neškodíme pouze sobě, ale jelikož jsme nadřazeni ostatním stvořením, naše chyby v poznání doléhají i na to, co máme pod sebou a okolo sebe. Jsme také stvořením určeným k věčnosti, a proto naše omyly přesahují až do věčnosti samé.⁹¹ Lidé nejvíce chybují, co se týče pravdivosti a řádného stavu věcí, tím, že „z neznalosti řádu věcí nevidí, co na čem závisí“⁹². Komenský tvrdí, že i omyl je založen na pravdě, že je to vlastně špatně pochopená pravda. Ta totiž nekolísá nikdy sama v sobě, ale pouze v našem poznání.⁹³ Pravda se soustřeďuje vždy v sobě samé, zatímco omyly ji obklopují a rozbíhají se od pravdivého středu. Omyl v poznání může vzniknout trojí cestou. Vinou objektu, subjektu nebo prostředku.⁹⁴ Ze strany objektu omyl vzniká, když objekt vyvolává chybnou představu svým vzhledem. Komenský v této souvislosti uvádí příklad se solí a cukrem. Protože jsou stejné svou bělostí, může se stát, že si je spleteme.⁹⁵ Omyl vinou subjektu vzniká, pokud špatně rozeznáme kvalitu věci, když jsme předtím poznali kvalitu věci jiné. Mýlit se vinou prostředku lze, pokud je prostředek něčím narušený. Když například něco poznáváme skrze vyprávění druhých, nemůžeme to poznat jinak, než jak to slyšíme a jak je nám to podáno. Pokud je to vyprávění pravdivé, vnímáme to pravdivě, pokud pravdivé není, nemůže být pravdivé ani naše vnímání. To, co nemá s pravdou společného vůbec nic charakterizuje Komenský jako výmysl.⁹⁶

Nejlepším lékem proti omylům je právě pravda věcí. Ta je měřítkem nejen pro sebe samu, ale i pro klam. Pravda je podle Komenského jen jedna, zcela jednoduchá, nezměnitelná a harmonická. Naopak omylů je mnoho druhů a míchají se do všech věcí. Nejsou však ve věcech samých, ale v našich soudech o věcech. „*Soud podléhá omylu buď vlivem podobnosti různých věcí, nebo nějaké*

⁹⁰ Srov. tamtéž, s. 88.

⁹¹ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět mravní*, kap. III, cit. d., s. 201.

⁹² Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Porada o sepsání knihy Pansofia*, §54, cit. d., s. 257.

⁹³ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, cit. d., s. 89.

⁹⁴ Srov. tamtéž, s. 83.

⁹⁵ Srov. tamtéž.

⁹⁶ Srov. tamtéž, s. 87.

*nepodobnosti věci v sobě samé, nebo působením předpojatého názoru.*⁹⁷ Smysly věci vnímají tak, jak se jim jeví, ne tak, jak opravdu jsou a smysly se tím často nechají oklamat. Omyl, jelikož je rozmanitý, se do pravdy může přimísit v mnoha podobách a naše smysly nejsou dost ostrážité, aby to rozeznaly.⁹⁸ Abychom mohli omyl poznat musí být nejprve pansoficky stanoven pravdivý výrok a „*všechny ostatní byly podle něho po jednom obroušeny*“⁹⁹. Poté je třeba se dožadovat pravdivého svědectví našich smyslů, rozumu a víry a nedůvěřovat domněnkám jiných. Ke každému výroku má být také stanoven jeden výrok protikladný.¹⁰⁰ Pokud chceme sebe i ostatní od omylů oprostít a správně o věcech poučovat, jsou nutné tři věci: 1) znalost podstaty věcí; 2) patřičná rozumová činnost a její pomoc; 3) podpora přesvědčivých pravd.¹⁰¹

Nejvíce omylům podléhají věci, které se smysly vnímat nedají.¹⁰² Týká se to především abstraktních filosofických a teologických pravd. Nemůžeme je totiž vnímat našimi smysly, jež jsou nejlepšími vůdci našeho vnímání. Nejhorší důsledky shledává Komenský u omylů vznikajících na začátku našeho poznávání, protože se na ně kupí omyly další.¹⁰³ Pravda je společná všem lidem a nalezneme ji uprostřed mezi krajnostmi. Mýlíme se tím více, čím dále se nalézáme od tohoto středu. Střed a pravdu všech pravd představuje Bůh. Kdo se od něj vzdaluje, neubrání se omylům.¹⁰⁴ Podle toho, jak dalece se od tohoto středu odkloní, dělí Komenský omyly na jednoduché, tj. pouze v jedné věci, zdvojené a sdružené. Příkladem sdruženého omylu je například bludné náboženství. Je to celý systém omylů spletených dohromady.¹⁰⁵

Pravda je shodné mínění všech o všem. Podle Komenského se lidé doposud smířovali pouze s částečným a přibližným věděním. Jejich věděním se zakládalo na důvěrování cizím myšlenkám místo toho, aby se zakládalo na

⁹⁷ Tamtéž.

⁹⁸ Srov. tamtéž.

⁹⁹ Tamtéž, s. 84.

¹⁰⁰ Srov. tamtéž.

¹⁰¹ Srov. tamtéž, s. 86.

¹⁰² Srov. tamtéž, s. 87.

¹⁰³ Srov. tamtéž.

¹⁰⁴ Srov. tamtéž, s. 86.

¹⁰⁵ Srov. tamtéž, s. 84.

vlastním racionálním a kritickým posouzení. Není to však pravé vědění, je to pouze víra, důvěra. Pokud poznáváme, nesmíme bezmezně důvěřovat autoritám, ale vše pečlivě zkoumat vlastními smysly a schopnostmi. „*Je tedy nejlepším lékem proti omylu, budeš-li věřit jen tomu, co můžeš vnímat vlastními smysly nebo na základě rozumové úvahy, kterou máš prokázanou nějakými důkazy.*“¹⁰⁶ Komenský v *Obecné poradě* píše, že máme poznávat bez předsudků a důvěřování autoritám, pouze pomocí smyslů, rozumu a víry. Poznání na základě důvěřování autoritě se totiž většinou spokojí pouze s povrchním prozkoumáním věci. Smysly a rozum se však zaměřují na jádro věci a chtějí ho probádat.¹⁰⁷ Autorita si souhlas vynucuje, smysly s rozumem ho naopak vzbuzují. Ani pravda vnucovaná násilím není vítaná. Lidská mysl je totiž od přírody svobodná a nemá ráda, když se jí vnucuje a nutí něco násilím, byť je to sebelepší a pravdivější. Pokud ale dojdeme k pravdě sami vlastním úsilím, nalezneme pocit uspokojení, protože „*zřejmá harmonie nemůže člověka netěšit*“¹⁰⁸.

Pravdivého podávání věcí se dosáhne třemi způsoby. Mysl člověka má být přivedena na pole otevřených věcí, zbavena předsudků, aby poznávala věci samotné a ne pouhé domněnky, vedena pouze smysly, rozumem a Bohem. Tak bude docíleno, že věci se nám budou podávat nejpravdivěji.¹⁰⁹ Jelikož je na světě mnoho různých typů nadání, usuzování a paměti, je zde i nekonečná různost domněnek. Rozdíly v nadání jsou důsledkem boží moudrosti, která se projevuje v plnosti věcí, rozdílného uspořádání lidských těl. Rovněž je to kvůli různému užití. Nemůžeme být totiž všichni stejně chytří a nadaní. Komenský rozlišuje několik typů nadání, například bystré a hloupé, rychlé a pomalé.¹¹⁰ „*Ačkoli mezi nadáními jsou veliké rozdíly, přece není žádné, které by bylo zcela neplodné.*“¹¹¹ Příroda vytváří vzácné věci málo, a tak i výjimečně nadaných lidí je málo. Velké nadání může být trojí: v počtu, tj. člověk, který rychle chápe

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 86.

¹⁰⁷ Srov. Komenský, Jan Amos. *Panaugia*, kap. XV, §15, cit. d., s. 210.

¹⁰⁸ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, cit. d., s. 87.

¹⁰⁹ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Porada o sepsání knihy Pansofia*, §45, cit. d., s. 254.

¹¹⁰ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII., cit. d., s. 92.

¹¹¹ Tamtéž, s. 93.

nekonečný počet věcí; v míře, tj. člověk s vynikajícím úsudkem; ve váze, tj. člověk s výbornou pamětí.¹¹² Vlastností všech lidí je, že nejsou nadáni ke všemu stejně, je-li někdo více zaměřen na počet, pokulhává v míře či váze.

U věcí, které chceme důkladně a pravdivě poznat bychom měli uvažovat o třech jejich charakteristikách. Co věc je, čím je a jak je. Tuto trojici Komenský nazývá bytností, principy bytí a způsoby bytí. Bytnost je to, čím věc je. Je to její nejnižší forma. Principem bytí nazývá to, odkud má věc svou bytnost.¹¹³ Způsob „*je to, co působí, že táž věc je taková nebo jiná*“¹¹⁴. Tyto tři základy jsou v každé věci, my bychom je měli při poznávání hledat a to tak, aby se objevily ve své pravdivé formě.

Pravda, která je sama v sobě jistá, se nám může stát nejasnou. Vedou k tomu tři věci: 1) vnější podobnost věcí; 2) tupost lidské mysli v rozeznávání jemných rozdílů mezi věcmi; 3) unáhlenost v souzení. K napravení slouží trojí lék: „*pečlivé rozlišování věcí, jasná pravidla a brýle, stupňovitý postup*“¹¹⁵.

Podle Komenského jsou lidské mysli plné omylů a nesprávných znalostí o věcech, a tudíž je potřeba dbát o to, aby náležité znalosti získaly. Naše mysl je totiž natolik aktivní, že pokud není zaměstnána věcmi jsoícími, vytváří si sama různé objekty. Pokud tedy něco uslyší, hned si to představuje i když jí není představena pravá podoba věci. Lidská mysl se tedy má spolehnout na vlastní vnímání a rozumovou úvahu, která je podložena pravdivými a pádnými důkazy.¹¹⁶

¹¹² Srov. tamtéž, s. 95.

¹¹³ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět možný*, kap. II, §45, cit. d., s. 281.

¹¹⁴ Tamtéž.

¹¹⁵ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, cit. d., s. 102.

¹¹⁶ Srov. tamtéž, s. 86.

II. Světlo

Dalším velmi důležitým pojmem pro Komenského gnoseologii je světlo, kterému se věnuje v díle *Cesta světla* a v *Panaugii*. U Komenského má poznávání podobu postupného šíření světla.¹¹⁷ „*Ze světla pochází poznání věcí, ze tmy neznalost věcí.*“¹¹⁸ Komenský v *Panaugii* charakterizuje tuto gnoseologickou kategorii takto: „*Světlo, všeobecně vzato, je záře, která se rozlévá po věcech, činí je zjevnými a odhaluje je, takže formy, poloha a pohyb věcí, vzdálenosti mezi věcmi, jakož i jejich vzájemné poměry se ukazují tomu, kdo je zkoumá.*“¹¹⁹ Světlo je záře, jež nám odhaluje a ozřejmuje věci kolem nás. „*Světlo je - pravím - hybnou, dovršující a zkrášlující silou všeho, co existuje a děje se na světě.*“¹²⁰

K zažehnutí všeobecného světla mezi lidmi je zapotřebí tři věci. Jsou to tři prameny světla, jež lidem odhalil Bůh, tři nástroje, které nám Bůh dal k poznávání a tři metody, analytická, syntetická a synkritická.¹²¹ Pokud budeme přijímat všechny tyto „*opory světla*“¹²² nalezneme harmonii. Je nutné je užívat popořádku, abychom z nich nebyli zmateni. Musí se navzájem podporovat a navzájem si pomáhat. Pokud si nepomáhají, vznikají omyly a překážky v poznávání.¹²³

Komenský se ve výkladu gnoseologie svérázně inspiroval soudobou optikou. Z pouček optiky se pokusil odvodit noetická pravidla.¹²⁴ Podobně jako světlo má svůj zdroj, tak naše poznávání vychází od věcí a skrze smysly vstupuje do myslí. Přírozeností světla je proudění, pohyb světelného paprsku od něčeho k něčemu. Podobně je to i s poznáváním – přecházíme od něčeho známého k méně známému. Jako světelný paprsek odněkud vychází, něčím prosvítá a někam proudí, tak i obrazy věcí vycházejí od věcí a skrze vnější smysly

¹¹⁷ Z přednášek o filosofickém výkladu Komenského V. Schifferové.

¹¹⁸ Komenský, Jan Amos. *Panaugia*, kap. 2, §4, cit. d., s. 142.

¹¹⁹ Tamtéž, §1, s. 142.

¹²⁰ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. I, §25, cit. d., s. 406.

¹²¹ Srov. Komenský, Jan Amos. *Panaugia*, kap. X, §1, cit. d., s. 173.

¹²² Tamtéž, §16, s. 175.

¹²³ Srov. tamtéž, §18, s. 176.

¹²⁴ Viz Komenský, Jan Amos. *Panaugia*, kap. XI, XII, cit. d., s. 178-198.

procházejí do naší mysli. Tak, jako ze zdroje světla vyzařují paprsky, tak i vše, co se nám nějak jeví skrze barvu, vůni, zvuk, atd. je poznatelné. Také jako každé světelné těleso září, tak i vše pravdivé má v sobě ideu, kterou ze sebe vysílá. A protože těleso září nepřetržitě, tak pravda se neustále vyjevuje skrze vlastnosti věcí. Světelný paprsek se šíří po přímce a dokud může. Podobně i pravda směřuje přímo k naší mysli a pokud se jí postaví do cesty nějaký špatný předpoklad, tak ji zadrží. Nebo jako průsvitná tělesa sama světlo nevyzařují, ale jakmile se naskytne, chopí se ho a propouštějí k tělesům neprůsvitným, tak i smysly samy nemohou poznat nějakou pravdu. Přijímají tu, která se jim vyjevila od věcí a propouštějí jí do rozumu.

Komenský rozlišuje trojí druh světla: 1) věčné, které je lidskými smysly nedostupné a Bůh v něm spatřuje jen sebe sama a věci, jež stvořil; 2) vnější, které je vnímatelné lidským zrakem a kterým Bůh osvětlil tento svět; 3) světlo vnitřní, které vzniká v mysli rozumného tvora a ozařuje tři složky lidské duše – rozum, vůli a cit. Bez tohoto vnitřního světla by člověk nemohl ani myslet, ani nic poznávat. Rozlišuje také tři prameny světla, boží svítliny¹²⁵. Je to svět, což je dílna boží moudrosti, byl sestrojen boží dovedností a je natolik dokonalý, že postačuje k tomu, abychom z něj čerpali veškeré poznání.¹²⁶ Druhým pramenem je lidská mysl, která je učitelkou, vykladačkou pojmových určení a kterou Komenský nazývá též svědomí. Třetím zdrojem světla je Písmo svaté.

Světlo, které vychází z mysli je světlo rozumové a má nám pomáhat při prozkoumávání věcí a slovo boží, které je něco jako zdvižený prst varující před našimi omyly a jejich napravovatel.¹²⁷ Rozumové světlo je pro člověka jasnější a našemu chápání přístupnější než světlo sluneční naším očím. Sluneční světlo totiž přichází k oku zvenčí, zatímco „rozumové světlo natolik tkví v mysli, že je to mysl sama.“¹²⁸ Proto naše oči nemohou vidět sami sebe, ale naše mysl, jakožto obraz boží, vidí sebe samu ve všem a všechno v sobě samé.

¹²⁵ Nebo také tři Boží knihy, divadla, zrcadla či zákony.

¹²⁶ Srov. tamtéž, kap. V, §9, cit. d., s. 152.

¹²⁷ Srov. tamtéž, kap. IV, §4-6, s. 148.

¹²⁸ Tamtéž, kap. VI, §18, s. 156.

Kdyby člověk porozuměl dokonale třem zdrojům světla, stane se vševědoucím. Nebyla by to ale vševědoucnost totožná s tou božskou, nýbrž pouze vševědoucnost lidská. Tyto zdroje světla stačí k poznání všeho po všech stránkách, a to proto, že je pro nás stvořil Bůh, který je pravda a jenž nemůže ani klamat nebo se mýlit.

Je-li rozumové světlo jasné, nazýváme ho moudrostí. Komenský říká, že moudrost je „*pravdivá znalost toho, co jest a prozíravé a prospěšné užívání věcí.*“¹²⁹ Síla moudrosti se zakládá na mnohosti všech věcí, řádu věcí a pravdě věcí.¹³⁰ Moudrým se člověk stane, pokud o věci dokáže shromáždit dostatek poznatků, uspořádat je podle náležitého řádu a takto uspořádaně spojit.¹³¹ Vědět, k čemu všemu lze věc používat je vrcholem moudrosti.¹³² Dokonalá moudrost je schopnost rozlišovat i ty nejjemnější odlišnosti ve věci. Součástí moudrosti je také tzv. učená nevědomost.

Dosažení všeobecné moudrosti je spojené rovněž s jazykovými dovednostmi. Řeč je jedna z fundamentálních charakteristik naší duše a moudrá řeč je znakem moudrého ducha.¹³³ Čím dokonalejší poznatky o věcech máme v mysli, tím lépe je dokážeme formulovat navenek ve slovech. „*Moudrost je sluncem lidského jednání, vůdkyní a učitelkou všech ostatních ctností, měřítkem, vodítkem, olovnicí, počátkem, středem, koncem, základnou, korunou a konečně pokladem.*“¹³⁴ Prostřednictvím rozumového světla se nám tedy odhaluje vnitřní podoba věcí.¹³⁵ Opakem tohoto světla je tma jakožto nevědomost věcí, ze které vzniká lenost a malátnost naší mysli. Pomocí světla, které ozařuje naši vůli se člověk snaží dosáhnout „*dobrých věcí, okouší jejich sladkost a těší se jen z věcí svatých a čistých*“¹³⁶.

¹²⁹ Tamtéž, kap II, §10, s. 143.

¹³⁰ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět možný*, kap. II, §14, cit. d., s. 278.

¹³¹ Srov. tamtéž, §16.

¹³² Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII., cit. d., s. 69.

¹³³ Srov. tamtéž, s. 110.

¹³⁴ Komenský, Jan Amos. *Pampaedia*, kap. XII, cit. d., s. 122.

¹³⁵ Srov. Komenský, Jan Amos. *Panaugia*, kap. 6, §4, cit. d., s. 153.

¹³⁶ Komenský, Jan Amos. *Cesta světla*, kap. VIII, cit. d., s. 51.

3. Gnoseologický optimismus

O Komenském je známo, že svým osobním založením inklinoval spíše k pesimismu. Co se týče otázek poznávání, byl však výrazným optimistou. Jeho gnoseologický optimismus se u něj spojuje i s optimismem didaktickým. Již v *Prodromu pansophiae* Komenský tvrdí, že Bůh učinil člověka pozorovatelem své moudrosti, něčím nadřazeným všemu ostatnímu.¹³⁷ Věří v člověka a jeho neohrazené schopnosti poznávat, především proto, že Bůh, jenž je vševědoucí, vytvořil člověka podle obrazu svého. Kdyby Bůh člověka nevytvořil, jakožto svůj dokonalý obraz, nemohl by ukončit své dílo, viditelný svět.¹³⁸ Člověk je vládcem tohoto viditelného světa a jediný, kdo je mu nadřazen a zasahuje do lidských věcí je Bůh sám. V člověku se odráží obraz trojjediné boží bytnosti v naší mysli, vůli a výkonné schopnosti. Komenský nazývá člověka veškerenstvem. Má k tomu tři důvody: 1) člověk „*má tělo ze živlů, ducha z nebe, mysl od Boha, a tak v sobě jediném představuje viditelný a neviditelný svět*“¹³⁹; 2) člověk má všechno ze všech světů – podstatu, případky a nedostatky ze světa možného atd.; 3) člověk je všechno, poněvadž má schopnost stát se vším. „*Být člověkem a nevědět, co je člověk, znamená nevědět nic.*“¹⁴⁰

Člověk byl sice Bohem vytvořen až naposled, ale o to více dokonaleji. Byl stvořen, aby byl správce a vládce viditelného světa, zástupce Boha a všechny viditelné věci byly stvořeny pro něj, aby je užíval. Cokoli je, je pro nějaký účel a ten je ve věci nejpodstatnější.¹⁴¹ Člověk má v sobě přirozenost všech ostatních stvořených věcí.¹⁴² „*Co znamená být učiněn k obrazu Božímu? Být nadaný rozumem k chápání všech věcí; být svobodný k panování nade vším; být nesmrtelný ke spolužití s Bohem, i když ostatní pomine.*“¹⁴³ Aby se člověk

¹³⁷ Srov. Patočka, Jan. *Prodromus*. In: *Komeniologické studie III*, cit. d., s. 249.

¹³⁸ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VII, §1, cit. d., s. 466.

¹³⁹ Tamtéž, s. 492.

¹⁴⁰ Tamtéž.

¹⁴¹ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, cit. d., s. 98.

¹⁴² Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VII, §5, cit. d., s. 467.

¹⁴³ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět duchovní*, kap. VIII. In: Týž, *Obecná porada*, sv. II, cit. d., s. 379.

podobal více svému Stvořiteli a více odlišoval od ostatních živočichů, obdaroval ho Bůh myslí. „*Jedinému člověku přidělíme mysl, to jest 1. nevyčerpatelný zdroj světla; 2. nekonečnou svobodu vůle; 3. neomezenou čilost; 4. živou pečeť toho všeho, svědomí.*“¹⁴⁴ Od zvířat se člověk odlišuje rovněž vírou a svobodnou vůlí. „*Bůh dal na počátku člověku svobodnou vůli jednat dobře i zle. Stvořil ho totiž k svému obrazu všestranně svobodného, pohybujícího se podle vlastní vůle.*“¹⁴⁵ Komenský tvrdí, že člověk se od živočichů odlišuje spíše svobodnou vůlí, ale rozum je jí přidělen jako vůdce.¹⁴⁶ „*Nejvyšším vrcholem v člověku není rozum, ale vůle. Ta jej staví vysoko nad nižší tvory, a proto je pravým rozdílem.*“¹⁴⁷ Bez možnosti svobodně se rozhodovat by totiž člověk nemohl být podoben Bohu.

Bůh stvořil tento svět, aby lidem sloužil jako škola, ale nedal lidem dokonalost v oblasti smyslů a rozumu. Dal jim však schopnost dosáhnout poznání a stát se moudrým. Lidé vstoupili na tento svět jako děti, jejichž poznání se teprve musí rozvíjet. „*Lidská mysl je neskonale obsáhlá, že je v poznávání skoro bezednou hlubinou.*“¹⁴⁸ Naši myslí není nic vzdáleno natolik, aby toho nedosáhla. Člověk je svou myslí nekonečný. Svými myšlenkami proniká vše, i samu nekonečnost. „*Své myšlenky totiž rozpíná donekonečna a uvažuje, co bylo před světem, co je mimo svět, co bude po něm.*“¹⁴⁹ Každému člověku Bůh poskytl i vše potřebné k tomu, aby mohl poznávat věci a stát se moudrým. Mezi tyto prostředky patří tři boží knihy¹⁵⁰ a nástroje k jejich čtení, což jsou smysly, rozum a víra. Pokud užíváme nástroje správně, jsme schopni poznat vše, co se nám ukazuje a dává ve světě, naši myslí i v Písmu. Všichni máme rovněž stejné vrozené představy, díky kterým dokážeme poznat obecné pravdy, popudy, abychom chtěli stále něco vnímat a schopnosti vždy připravené k nějaké činnosti.¹⁵¹

¹⁴⁴ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VI, cit. d., s. 456.

¹⁴⁵ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět duchovní*, kap. III, cit. d., s. 288.

¹⁴⁶ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VII, §7, cit. d., s. 467.

¹⁴⁷ Tamtéž, §7, s. 469.

¹⁴⁸ Komenský, Jan Amos. *Velká didaktika*, cit. d., s. 76.

¹⁴⁹ Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. VII, cit. d., s. 492.

¹⁵⁰ Je to viditelný svět, lidská mysl a Písmo.

¹⁵¹ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět lidské dovednosti*, kap. VII, cit. d., s. 93.

Podle Komenského se člověk rodí se schopností poznávat, věřit a milovat Boha.¹⁵² Poznávací schopnost člověka je nekonečná, schopná pojmut všechno až k hranicím, kterých může dosáhnout a směřuje především k pravdivosti věcí a poznání. Tyto hranice vymezují naši mysl a zakládají se na skutečné možnosti věcí.¹⁵³ Komenský také ale tvrdí, že vědět všechno není člověku dovoleno a některé věci je i lepší nevědět. Touhu poznat věci neužitečné a zakázané nazývá zvědavostí.¹⁵⁴ „*Naopak, tou nejlepší snahou je přání vědět, kolik toho nevíme, aby z toho vzešel podnět k dosažení pravého vědění a k zavržení jalového moření ducha.*“¹⁵⁵

Naše lidská přirozenost nás nutí k poznávání a k práci. Pod vedením přirozenosti můžeme proniknout ke všemu.¹⁵⁶ Komenský charakterizuje přirozenost jako schopnost, kterou nás obdařil Bůh, uchovávat si vlastní bytí. Stanovuje zákony zrodu a umírání, činnosti a nečinnosti.¹⁵⁷ Každý z nás má stejné schopnosti k poznávání, všichni jsme uvnitř stejní. Všichni se rodíme se stejnými schopnostmi, údy a nástroji. Každý člověk totiž má schopnost myslet, přát si dobro a moci to, co je mu možné. Pro naši mysl je myslet něco tak přirozeného, jako pro oko vidět, pro ucho slyšet.¹⁵⁸

Komenského gnoseologický optimismus se promítá i do oblasti vzdělávání a do jeho myšlenek o školním vyučování. „*Nikdo není úplným špalkem, a slabí duchem bývají obvykle silnější tělem, a tedy schopnější k snášení námahy; proto nemají být ponecháni bez pomoci.*“¹⁵⁹ Komenský tvrdí, že pokud se zvolí správná metoda a bude se vyučovat postupně, tak „*lze každého dovést do jakékoliv výše*“¹⁶⁰ a každá nevzdělanost se může proměnit na vzdělanost. Všichni jsem se totiž narodili jako lidé, tzn. jako obraz boží, a přirozeně chceme a můžeme být vzdělávání.

¹⁵² Srov. Komenský, Jan Amos. *Velká didaktika*, cit. d., s. 72.

¹⁵³ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět možný*, kap. I, §24, cit. d., s. 275.

¹⁵⁴ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět mravní*, kap. IV, cit. d., s. 211.

¹⁵⁵ Tamtéž.

¹⁵⁶ Srov. Komenský, Jan Amos. *Velká didaktika*, cit. d., s. 74.

¹⁵⁷ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět materiální*, kap. II, §2-5, cit. d., s. 410.

¹⁵⁸ Srov. Komenský, Jan Amos. *Pansofia, Svět možný*, kap. I, §19, cit. d., s. 273.

¹⁵⁹ Komenský, Jan Amos. *Pampaedia*, kap. II, §19, cit. d., s. 21.

¹⁶⁰ Srov. Soudilová, Věra. *Filozofické základy Komenského pedagogiky*, cit. d., s. 83.

Závěr

Komenského gnoseologie se liší od soudobých teorií především v tom, že není disciplínou samostatnou. Komenský výslovně požaduje sjednocení filosofie s teologií. V oblasti poznání se doplňují a navzájem si pomáhají. Ve sjednocení filosofie a teologie spočívá Komenského hlavní odlišnost od gnoseologického systému francouzského filosofa René Descarta, pro nějž je příznačné subjekt-objektové vidění světa. Komenský byl naopak myslitelem tradičním, zastáncem sjednocení filosofie a teologie. Roztržka subjektu a objektu pro něj byla nepřijatelná.¹⁶¹ Descartes a Komenský se setkali v roce 1642 na zámku Endegeest, kde spolu vedli dlouhou diskusi, při níž Descartes Komenskému vytýkal právě slučování filosofie a teologie. Comenius ve svém životopisu vzpomíná, kterak proti Descartovi obhajoval myšlenku, že poznání nabyté smysly je nedokonalé a neucelené. Descartes jejich rozmluvu ukončil výrokem: „*Já za okruh filosofie nevykročím; bude u mne jen část toho, čeho u tebe je celek.*“¹⁶²

¹⁶¹ Z přednášek o filosofickém výkladu Komenského V. Schifferové.

¹⁶² Komenský, Jan Amos. *Vlastní životopis*, §59, Praha: Ústřední nakladatelství a knihkupectví učitelstva čsl., 1924, s. 47.

Použitá literatura

A. Primární literatura

COMENIUS, Jan Amos. *Lexicon reale pansophicum*. In: *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, tomus II. Praha: Academia, 1966. 775 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Cesta světla*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961. 307 s.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. I. 1. vydání. Praha: Svoboda, 1992. 563 s. ISBN 80-2050226-2

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. II 1. vydání. Praha: Svoboda 1992. 500 s. ISBN 80-2050227-0

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. III 1. vydání. Praha: Svoboda 1992. 594 s. ISBN 80-2050228-9

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Objasnění pansofických pokusů*. (přel. M. Klosová) In: *Studia Comeniana et historica*, 1997, roč. 27, č. 57-58.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Předchůdce vševědy*. In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského V*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1958.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Velká didaktika*. In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského I*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1968.

KOMENSKÝ, Jan Amos. *Vlastní životopis*. Praha: Ústřední nakladatelství a knihkupectví učitelstva čsl., 1924. 132 s.

B. Sekundární literatura

PALOUŠ, Radim, SOUDILOVÁ, Věra. *Comenius redivivus. Příspěvky k filosofii výchovy*. 1. vydání. Praha: UK Karolinum, 1991. 98 s. *Studia pedagogica* č. 6. ISSN 0862-0202

PATOČKA, Jan. *Komeniologické studie*, díl I. 1. vydání. Praha: OIKOYMENH, 1997. 426 s. Sebrané spisy J. Patočky, sv. 9. ISBN 80-86005-52-6

PATOČKA, Jan. *Komeniologické studie*, díl II. 1. vydání. Praha: OIKOYMENH, 1998. 396 s. Sebrané spisy J. Patočky, sv. 10. ISBN 80-86005-03-4

PATOČKA, Jan. *Komeniologické studie*, díl III. 1. vydání. Praha: OIKOYMENH, *Filosofia*, 2003. 671 s. Sebrané spisy J. Patočky, sv. 11. ISBN 80-7298-079-3

SCHIFFEROVÁ, Věra. *Ke vztahu filosofie a theologie u Jana Amose Komenského*. In: *Pantheon*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2006.